
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Nr 4
s. 23-49
doi: 10.36121/agil.22.2025.4.023

Andrzej Gil
ORCID: 0000-0002-6415-8339
(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

W cieniu wielkiej polityki. Dekanat bełski greckokatolickiej eparchii przemyskiej na tle przemian pogranicza polsko-ukraińskiego w latach 1939-1951

Streszczenie: W artykule przedstawiono okoliczności wpływające na sytuację greckokatolickiego dekanatu bełskiego w latach 1939-1951. Zaprezentowane zostały postanowienia układu niemiecko-sowieckiego kończące działania wojenne kampanii wrześniowej w kwestii granicy pomiędzy oboma okupantami: III Rzeszą i Związkiem Radzieckim oraz ich następstwa w postaci utworzenia Generalnego Gubernatorstwa i włączenia ziem nadbużańskich w skład Ukraińskiej SRR. Dokonano analizy postanowień przywódców koalicji antyhitlerowskiej w kwestii przyszłości tych ziem, zwłaszcza w kontekście tzw. „linii Curzona”. Ukazano także totalitarny charakter zaboru dawnych wschodnich województwo II Rzeczypospolitej przez ZSRR, zwłaszcza w odniesieniu do części powiatów hrubieszowskiego i tomaszowskiego województwa lubelskiego, które ostatecznie weszły w skład sowieckiej Ukrainy w 1951 roku. Ważnym elementem pracy było przedstawienie sieci parafialnej dekanatu bełskiego ze szczególnym uwzględnieniem lat 1944-1947, tzn. okresu przesiedleń ludności ukraińskiej i zmiany struktury osadniczej lat 1947-1951. Wydarzenia dwunastu zaznaczonych w tytule artykułu lat okazały się na tyle brzemiennie w skutkach, że w ich rezultacie greckokatolicki dekanat bełski zakończył swe istnienie, stając się historyczną pamiątką.

Słowa kluczowe: dekanat bełski, Kościół greckokatolicki, linia Curzona, przesiedlenia ludności, korekta granicy 1951 r.

In the Shadow of Big Politics. The Belz Deanery of the Greek Catholic Eparchy of Przemyśl Against the Background of the Transformations of the Polish-Ukrainian Borderland in 1939-1951

Annotation: The article presents the circumstances influencing the situation of the Greek Catholic deanery of Belz in the years 1939-1951. It outlines the provisions of the German-Soviet treaty that concluded the military operations of the September Campaign regarding the border between the two occupiers – the Third Reich and the Soviet Union – and their

consequences, namely the establishment of the General Government and the incorporation of the Bug River region into the Ukrainian SSR. The analysis includes the decisions made by the leaders of the anti-Hitler coalition concerning the future of these territories, particularly in the context of the so-called 'Curzon Line'. The article also demonstrates the totalitarian nature of the annexation of the former eastern provinces of the Second Polish Republic by the USSR, especially regarding parts of the Hrubieszów and Tomaszów counties of the Lublin Voivodeship, which were ultimately incorporated into Soviet Ukraine in 1951. A significant part of the study involved presenting the parish network of the Bełz deanery, with particular emphasis on the years 1944-1947, i.e., the period of the resettlement of the Ukrainian population and the change in the settlement structure during 1947-1951. The events of the twelve years highlighted in the article's title proved to be so consequential that, as a result, the Greek Catholic deanery of Bełz ceased to exist, becoming a historical remnant.

Keywords: Bełz Deanery, Greek Catholic Church, Curzon Line, population resettlements, 1951 border adjustment

Zasadnicze przemiany, jakie dokonały się na szeroko pojętym pograniczu polsko-ukraińskim w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po niej, wpłynęły nie tylko na oba narody jako takie, ale dotknęły – niekiedy w sposób bardzo tragiczny – liczne lokalne społeczności, ukształtowane w trakcie wielowiekowych procesów dziejowych wokół zazwyczaj religijnego centrum. To historyczne oparcie dawało im – jak się okazało później – zwodniczą pewność, że wielka polityka mimo wszystko nie wpłynie na ich dalsze istnienie i funkcjonowanie, także w aspekcie strukturalnym i egzystencjalnym. Jednakże decyzje, podejmowane niekiedy na najwyższym szczeblu globalnej polityki, w swych postanowieniach doprowadzały do uruchomienia zdarzeń, których skutki okazywały się katastrofalne dla podstawowych składowych większych organizmów politycznych, religijnych czy kulturowych. Taką przestrzenią, przez wieki dającą oparcie dla tworzącej ją społeczności, był dekanat bełski greckokatolickiej eparchii przemyskiej, który ostatecznie w swym historycznym kształcie przestał funkcjonować w wyniku splotu okoliczności politycznych w latach 1939-1951. Jego sytuacja w tym okresie wykracza zdecydowanie poza losy innych tego typu organizmów i stanowi interesujący – i wyjątkowy – przyczynek do wpływu wielkiej polityki na społeczności pogranicza polsko-ukraińskiego okresu zasadniczych dziejowych przełomów. Nowe podziały administracyjne nie były tylko i wyłącznie wyrazem pewnych formalnych postanowień kolejnych władz, ale przekładały się na – niekiedy bardzo tragiczną – codzienność lokalnych społeczności lub też niosły ze sobą dalekosiężne rezultaty.

Zainicjowane układem sowiecko-niemieckim z 23 sierpnia 1939 roku wydarzenia doprowadziły do destrukcji tradycyjnego układu społeczno-przestrzennego, skutkując zanikiem historycznego osadnictwa i zniszczeniem wielu miejscowości bądź ich części i powiązanych z nimi dóbr duchowych, zwłaszcza świątyń i cmentarzy. Teren dawnego dekanatu bełskiego greckokatolickiej eparchii przemyskiej po obu stronach polsko-ukraińskiej granicy zasiedlony jest obecnie przez społeczności w ogromnej mierze napływowe, tworzące zupełnie nową tkankę osadniczą. Ludność żydowska albo opuściła ten region, albo uległa zagładzie w wyniku polityki niemieckich władz okupacyjnych. Ukraińcy zostali wypędzeni ze swojej małej ojczyzny w trakcie de-

portacji z lat 1944-1947 a Polacy w procesie realizacji umowy o wymianie terytoriów z 1951 roku. Zmiany zachodzące w latach 1939-1951 dla tego obszaru okazały się na tyle zasadnicze, że przerwana została jego ciągłość kulturowa. Zarówno po stronie polskiej, jak i ukraińskiej, stanowi on dzisiaj cywilizacyjne peryferie podlegające ciągłej degradacji cywilizacyjnej. Mimo ogromnego dystansu czasowego wielka polityka z lat 1939-1951 dalej odciska tu swoje destrukcyjne piętno.

* * *

Dzieje dekanatu bełskiego sięgają głębokiego średniowiecza, kiedy to przynależał do unickiej eparchii chełmskiej. Natomiast częścią greckokatolickiej eparchii przemyskiej stał się w dobie przemian związanych z przemodelowaniem ustrojowym ziem uzyskanych przez monarchię habsburską w wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej (Galicja)¹. Przez cały okres przynależności do państwa austriackiego jego sytuacja prawna nie uległa zmianie, chociaż dochodziło do pewnych modyfikacji jego granic zewnętrznych czy też struktury wewnętrznej. Zawsze jednak Bełz stanowił punkt odniesienia dla okolicznych mieszkańców, zarówno wiernych Kościoła greckokatolickiego (Ukraińców), jak i rzymskokatolickiego (Polaków) czy też wyznawców judaizmu (Żydów).

Po powstaniu niepodległej Rzeczypospolitej uregulowaniu uległa sytuacja prawna Kościoła katolickiego wszystkich trzech obrządków. Zgodnie z konkordatem z 1925 roku eparchia przemyska wchodziła w skład greckokatolickiej metropolii lwowskiej² a na jej czele stał biskup Jozafat Kocyłowski (sprawował swój urząd w latach 1917-1947). Podział wewnętrzny eparchii był bardzo stabilny. Od 1920 roku liczyła ona 54 dekanaty, a po wydzieleniu w 1934 roku Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny (9 dekanatów) ich liczba zmniejszyła się do 45³.

W przededniu II wojny światowej dekanat bełski liczył 13 parafii: Bełz wraz z filią w Prusinowie oraz kaplicą cmentarną na przedmieściu Zabłocie, Boratyn, Budynin z filiami w Wasylowie i Worochcie, Ceblów, Krystynopol z filiami w Parchaczu i Horodyszczu Bazylikańskim, Kuliczków, Oserdów z filiami w Chłopiatyniu i Przemysławie, Ostrów, Siebieczów z filiami w Wierzbiążu, Rusinie i Leszczowie, Szmitków z filiami w Sawczyni, Bojanicach i Hatowicach, Waniów z filiami w Głuchowie i Górze, Żabcze Murowane oraz Żużel⁴. Rozciągał się na obszarze powiatu sokalskiego województwa lwowskiego. Ograniczony był w zasadzie na wschodzie Bugiem,

¹ Ks. S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772-1795*, Przemysł 1992/93, s. 95-103.

² *Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r.*, Dz. U. 1925, nr 72, poz. 501, s. 1086.

³ M. Jabłoński, *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, [w:] *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemysł 1990, s. 239; S. Stępień, *Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996, s. 209-213; I. В. Пилипів, Т. А. Горан, *Організаційна структура перемишльської греко-католицької єпархії в період між двома світовими війнами*, „Гілея: науковий вісник” 2014, вип. 86, s. 50-51.

⁴ *Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій перемиської, самбірської і сяниської на рік Божий 1938-1939*, Перемишль 1938, s. 28-30.

choć jedna z miejscowości parafii krystynopolskiej – Bendiuha, położona jest na wschód od tej rzeki. Południowe granice dekanatu położone były między Sołokiją a Błotnią – dopływem Raty (parafia Kuliczków). W widłach tej rzeki i Bugu położone były dwie filie parafii krystynopolskiej – Parchacz i Horodyszczce Bazyliiańskie.

* * *

Porozumienie sowiecko-niemieckie z 23 sierpnia 1939 roku początkowo oddawało część Rzeczypospolitej położoną na wschód od linii Narwi, Wisły i Sanu Związkiowi Radzieckiemu⁵. W trakcie kampanii wrześniowej obie strony doszły do wniosku o konieczności modyfikacji wcześniejszych ustaleń⁶. Porozumienie z 28 września 1939 roku doprowadziło do wyznaczenia nowej niemiecko-sowieckiej linii demarkacyjnej⁷, przekształconej zgodnie z umową z 4 października 1939 roku w wyznaczoną w terenie realnie istniejącą granicę. W rejonie dekanatu bełskiego linia graniczna poprowadzona została wzdłuż dolnego biegu Sołokiji i Bugu⁸.

Okupant niemiecki na ziemiach polskich nie włączonych bezpośrednio do Rzeszy w dniu 12 października (z wprowadzeniem w życie od dnia 26 października) 1939 roku utworzył nową jednostkę administracyjną pod nazwą „Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete” (Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich, od 1 sierpnia 1940 roku – Generalne Gubernatorstwo)⁹. Przynależna doń większa część dekanatu bełskiego znalazła się w powiecie (Kreis) hrubieszowskim, w jego kilku gminach: Belz: m. Belz, Bezejów, Budynin, Cebłów, Chłopiatyn, Oserdów, Przemysłów, Piwowszczyzna, Siebieczów, Tuszków, Wierzbiąż, Witków, Worochta, Żużel; Chorobrow: Bojanice, Cieląż, Hatowice, Moszków, Sawczyn, Szmitków; Krystynopol: Boratyn, Kłusów, m. Krystynopol, Madziarki, Nowy Dwór, Ostrów, Żabcze Murowane; Tarnoszyn: Wasylów; Waręż: Leszczków, Rusin¹⁰. Na

⁵ „Für den Fall einer territorial-politischen Umgestaltung der zum polnischen Staat gehörenden Gebiete werden die Interessensphären Deutschlands und der UdSSR ungefähr durch die Linie der Flüsse, Narew, Weichsel und San abgegrenzt”. *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918-1945*, Serie D: 1937-1945, Band VII: *Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch, 9. August bis 3. September 1939*, Baden-Baden 1956, Dokumentnummer 229, *Geheimes Zusatzprotokoll*, s. 206-207.

⁶ A. Aksamitowski, *Spór o przebieg linii demarkacyjnej między III Rzeszą a ZSRR w 1939 roku*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2010, nr 3-4, s. 197-209.

⁷ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918-1945*, Serie D: 1937-1945, Band VIII: *Die Kriegsjahre*, Erster Band, 4. September 1939 bis 18. März 1940, Baden-Baden – Frankfurt/Main 1956, Dokumentnummer 157, *Deutsch-sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag*, s. 127-128 oraz załącznik nr 6; *Документы внешней политики 1939 год*, т. двадцать второй, книга вторая, 1 сентября-31 декабря 1939 г., ред. колл. В. Г. Комплектов и др., Москва 1992, [nr] 640, *Германо-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией, 28 сентября 1939 г.*, s. 134-135; [nr] 657, *Дополнительный протокол между Союзом ССР и Германией, 4 октября 1939 г.*, s. 154-157.

⁸ „Von hier aus verläuft die Grenze den Fluss Sapadnyj Bug aufwärts bis zur Mündung des Flusses Solokija”, [w:] *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918-1945*, Serie D: 1937-1945, Band VIII: *Die Kriegsjahre*, Erster Band, 4. September 1939 bis 18. März 1940, Dokumentnummer 193, *Zusatzprotokoll zwischen Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*, s. 163.

⁹ *Proklamation des Generalgouverneurs Vom 26. Oktober 1939*, [w:] K. M. Pospieszalski, *Nazi Occupation „Law” in Poland. Selected Documents, part II, The General Government*, Poznań 2019 [= *Documenta Occupationis*, VI], nr 2, s. 50-51.

¹⁰ *Gemeindeverzeichnis Distrikt Lublin*, [b.m.i r.w., przed 1 VIII 1941], s. 88-104. W Krystynopolu

jego terenie w 1940 roku znajdowały się dwa posterunki polskiej lub ukraińskiej policji pomocniczej¹¹ oraz przedstawicielstwa Ukraińskiego Komitetu Centralnego: w Hrubieszowie i delegatury w Bełzie i Warężu (stan na początek 1941 roku)¹². Powiat ten (według danych z 1942 roku) obejmował około 2330 km² a zamieszkiwało go wówczas 106 tys. Polaków oraz 94 tys. Ukraińców¹³ (informacji co do liczebności innych narodowości, przede wszystkim Żydów, nie podano¹⁴).

Po stronie sowieckiej w wyniku „wyborów” z 22 października 1939 roku powstało Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Ukrainy. Na swych obradach w dniu 27 października podjęło ono decyzję o powołaniu specjalnej Komisji Pełnomocnej, upoważnionej do wystąpienia do Rady Najwyższej ZSRR z prośbą o włączenie okupowanych ziem do Ukraińskiej SRR. Rada na swoim posiedzeniu w dniu 1 listopada 1939 roku zareagowała pozytywnie na tę prośbę i przyjęła uchwałę o włączeniu Ukrainy Zachodniej w skład Ukraińskiej SRR. Ponadto Rada nakazała Prezydium wyznaczyć dzień wyborów deputatów do Rady Najwyższej ZSRR z anektowanego obszaru, zobowiązała się do przedłożenia Radzie Najwyższej USRR, by ta włączyła Zachodnią Ukrainę w granice republiki oraz przedstawiła plan rozgraniczenia nowo uzyskanych ziem z Białoruską SRR¹⁵. W dniach 13-15 listopada w Kijowie odbyła się trzecia nadzwyczajna sesja Rady Najwyższej USRR, w trakcie której deputaci zatwierdzili uchwałę Rady Najwyższej ZSRR. Z kolei Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy na swym posiedzeniu w dniu 27 listopada skierowało wniosek do Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o dokonanie podziału administracyjnego nowo pozyskanych terenów¹⁶. Prezydium wydało dnia 4 grudnia 1939 roku dekret o powstaniu nowych obwodów Ukraińskiej SRR: wołyńskiego, rówieńskiego, drohobyckiego, lwowskiego, stanisła-

znajdował się monaster bazyliński, działający przez cały okres niemieckiej okupacji. I. Патрило, ЧСБВ, *Нарис історії Галицької Провінції ЧСБВ*, [w:] *Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата*, Рим 1992 [= „Analecta OSBM”, Series II, Sectio I, Opera, vol. 48], s. 374-375.

¹¹ *Gemeindeverzeichnis Distrikt Lublin...*, s. 15.

¹² A. Bożyk, *Ukraiński Komitet Centralny: geneza oraz struktura organizacyjno-terytorialna*, „Rocznik Lubelski” t. 42, 2016, s. 144.

¹³ *Das Generalgouvernement*, Herausgegeben und Bearbeitet von Dr. M. Freiherrn du Prel, Würzburg 1942, s. 320-321.

¹⁴ W 1931 roku na obszarze przyszłego „Kreishauptmannschaft Hrubieszów” mieszkało około 31000 Żydów, stanowiąc w przybliżeniu 12% całości ówczesnej populacji. W trakcie działań wojennych oraz w wyniku zmian granicznych pewna liczba ludności żydowskiej opuściła ten teren, stąd jej liczba w początku lat 40. XX wieku była zapewne znacząco niższa. Podczas „Aktion Reinhardt” (niemieckiej akcji wywiezienia Żydów do obozów zagłady) w czerwcu 1942 roku miała miejsce największa tego typu operacja w powiecie hrubieszowskim. W jej wyniku społeczność żydowska na tym terenie (w tym i w Bełzie) praktycznie przestała istnieć. B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden 1999 [=Deutsches Historisches Institut Warschau, *Quellen und Studien*, Band 10], s. 248-254.

¹⁵ *О включении Западной Украины в состав Союза Советских Социалистических Республик с воссоединением ее с Украинской Советской Социалистической Республикой, Закон от 1 ноября 1939 г.*, [w:] *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1944 г.г.*, Москва 1945, s. 19.

¹⁶ М. Ф. Дмитрієнко, О. Є. Маркова, *Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки XX ст. Історико-картографічний аспект*, „Історико-географічні дослідження в Україні” 1992, № 2, s. 9.

wowskiego i tarnopolskiego oraz o ich podziale wewnętrznym¹⁷. Postanowienie to było etapem pośrednim w sowietyzacji zajętych ziem II Rzeczypospolitej w ramach Ukraińskiej SRR. Pozostawiało bowiem dawne polskie jednostki administracyjne: powiaty i gromady. Dopiero wprowadzone zmiany z 17 stycznia 1940 roku zaprowadziły klasyczny sowiecki podział na obwody – rejony – miejskie/ wiejskie rady¹⁸.

Niewielki fragment dekanatu bełskiego położony na południe od Sołokiji i na wschód od Bugu w wyniku tych postanowień znalazł się w granicach Związku Radzieckiego. Były to parafie (w całości): Góra i Kuliczków, a z leżących w Generalnym Gubernatorstwie parafii: Krystynopol i Bełż odpowiednio filie w Parchaczu i Horodyszczu Bazylikańskim wraz z miejscowością Bendiuha oraz w filia Prusinowie. Początkowo znajdował się w powiecie (уезд) sokalskim obwodu (область) lwowskiego¹⁹. W wyniku wspomnianej wyżej reformy z 17 stycznia 1940 roku powiat sokalski został podzielony na dwa rejony (районы): sokalski i szewczenkowski (od nowej nazwy miejscowości Parchacz – Szewczenkowo, obecna nazwa: Межиріччя)²⁰. Parafie bełskie znalazły się w rejonie szewczenkowskim. Rejon ten w dniu 10 września 1940 roku został zlikwidowany, a jego terytorium podzielono między sąsiednie: radziechowski, uhnowski i wielkomostowski (tu też znalazły się i parafie z dekanatu bełskiego).

W dniu 3 kwietnia 1940 roku Rada Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SRR wraz z Komitetem Centralnym Komunistycznej Partii Ukrainy (bolszewików) przyjęła uchwałę o oczyszczeniu z ludności i zabudowy 800-metrowego pasa przygranicznego w zachodnich obwodach republiki. Depopulacja miała dotknąć tych miejscowości, które w całości lub w większej części znalazły się w obrębie przygranicznego pasa a jej termin określono na 20 kwietnia. Mieszkańcy tych z kolei miejscowości, które objęte zostały pasem przygranicznym w mniejszej części, mieli zostać przesiedleni do końca maja. W obwodzie lwowskim całkowite wysiedlenie dotyczyło 16 miejscowości z 950 gospodarstwami zamieszkałymi przez 4892 osoby, natomiast przesiedlenie odnosiło się do 40 miejscowości z 2437 gospodarstwami i 11 922 mieszkańcami²¹. Zauważyć

¹⁷ *Об образовании Волинской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тарнопольской областей в составе Украинской ССР. Указ от 4 декабря 1939 года, Сборник законов СССР...*, s. 65.

¹⁸ *Реєстр населених пунктів України від найдавніших часів до початку XXI ст.*, т. 1, Львівська область, вип. 1, Городецький район, упор. Б. Смерека, Львів 2014, s. 12.

¹⁹ Утвердить представление Президиума Верховного Совета Украинской Советской Социалистической Республики об образовании в составе Украинской ССР следующих новых областей: [...] 3. Львовской области с центром в городе Львове. В состав Львовской области включить город Львов и уезды: Бобрский, Бродский, Городокский, Жолкевский, Золочевский, Каменский, Любачевский (в новых границах), Львовский, Перемышлянский, Рава-Русский, Радзеховский, Сокальский, Яворовский". *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1944 г.г.*..., s. 65.

²⁰ *Львовская область, [w:] СССР. Административно-территориальное деление Союзных Республик на 1 мая 1940 года*, Москва 1940, s. 196; *Административная карта Украинской ССР. 1:1250000*, ответственный редактор Г. А. Гервазиев, [Москва] 1941.

²¹ „Постановление Совета Народных Комиссаров УССР и Центрального Комитета КП(б)У „Об отселении и переселении жителей 800-метровой погранполосы в западных областях УССР и очищение этой полосы от строений“, 3 апреля 1940 года”. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади, у трьох томах*, т. 1, 1939-1945 рр., упор. Ю. Сливка та ін., Львів 1996, s. 94-96; *Сталинские депортации 1928-1953*, сост. Н. Л. Поболь, П. М.

przy tym należy, że obszary te traktowane były nie tylko jako strefa przygraniczna, ale też jako potencjalny obszar przyfrontowy, z którego wyjść miało przyszłe uderzenie na zachód. Ponadto jeszcze w końcu 1939 roku rozpoczęto prace nad utworzeniem na północ od Lwowa największego w tej części Związku Radzieckiego poligonu, co wiązało się z kolejnymi wysiedleniami na szeroką skalę nie tylko mieszkańców objętych jego zakresem wsi, ale i szeroko pojętej jego otuliny²².

W Generalnym Gubernatorstwie (do jego rozszerzenia w dniu 1 sierpnia 1941 roku i związanej z tym zmiany granic na styku dystryktu Lublin i Galicja) z greckokatolickiej eparchii przemyskiej zachowały się enklawy w okolicach Cieszanowa, Bełza, Jarosławia i Baligrodu. Znajdowało się w nich 136 parafii ze 195 księżmi (w tym 34 kapłanów-uciekierów z sowieckiej części) i 216 910 wiernymi (dane na grudzień 1939 roku). Dla zarządzania nimi metropolita Andrzej Szeptycki przeznaczył jako swego przedstawiciela biskupa pomocniczego Hryhorija Łakotę (rezydował on od 25 września 1939 roku w Jarosławiu)²³.

W celu ustabilizowania sytuacji religijnej grekokatolików na obszarze okupacji niemieckiej wysuwane były w tym okresie różne propozycje. Stolica Apostolska za pośrednictwem nuncjusza Cesare Orsenigo przedstawiła w dniu 16 lipca 1940 roku Urzędowi Spraw Zagranicznych Trzeciej Rzeszy plan powołania na stanowisko wizytatora apostolskiego dla grekokatolików w Niemczech i w Generalnym Gubernatorstwie ks. prałata dr. Piotra Werhuna, kierownika berlińskiej placówki „Katholische Seelsorge für die unierten Ukrainer in Deutschland“. W październiku tego roku władze niemieckie zgodziły się, by ks. Werhun został wizytatorem apostolskim, ale tylko dla obszaru Niemiec właściwych. Wobec tego niekorzystnego z punktu widzenia interesów Ukraińców-grekokatolików w Gubernatorstwie rozwiązania grupa działaczy na czele z przewodniczącym Ukraińskiego Komitetu Narodowego Wołodymyrem Kubijowyczem (oraz przy udziale ks. Werhuna) na spotkaniu z nuncjuszem papieskim Cesare Orsenigo w dniu 21 grudnia 1940 roku przedstawiła projekt powołania w Gubernatorstwie metropolii składającej się z trzech eparchii: łemkowskiej (z siedzibą w Sanoku), jarosławskiej i chełmsko-bełskiej. I ta inicjatywa nie znalazła zrozumienia strony niemieckiej. Kolejną próbę dostosowania się do nowych warunków podjął biskup Hryhorij Łakota. W marcu 1941 roku poinformował on Walthera Föhla,

Полян, Москва 2005, № 2.49, s. 180-182.

²² В. В. Трофимович, *Этнодемографические изменения в Восточной Галиции и Волыни (1939-1941)*, [w:] *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг. Люди, события, документы*, отв. ред. О. В. Петровская, Е. Ю. Борисёнок, Санкт-Петербург 2011, s. 267.

²³ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, 3, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, première partie, 1939-1941, Citta del Vaticana 1967, [nr] 64, *L'évêque auxiliaire de Przemysl des Ruthènes Lakota au nonce à Berlin Orsenigo, Jaroslau, 9 décembre 1939*, s. 145. O. Bohdan Prach dokonał statystycznego podsumowania stanu greckokatolickiej eparchii przemyskiej w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939-1941 (pomiął jednak dwa dekanaty: bełski i waręski). Zgodnie z tym w Generalnym Gubernatorstwie w tym okresie znalazły się w dekanaty: w całości - baligrodzki, łupkowski i ciśniański oraz we fragmentach - leżajski (8 parafii), lutowiski (6 parafii), leski (4 parafie), jarosławski (3 parafie), przemyski (2 parafie), pruchnicki (2 parafie), radymniański (2 parafie), sieniawski (1 parafia) i turczański (1 parafia). Б. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 1, *Біографічні нариси (1939-1989)*, Львів 2015, s. XV.

kierownika Wydziału Ludności i Opieki Społecznej, że Watykan planuje utworzenie w Gubernatorstwie jednej eparchii greckokatolickiej z biskupem-sufraganem na czele. Wybuch wojny ze Związkiem Radzieckim uczynił całą sprawę bezprzedmiotową²⁴.

Włączenie południowo-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej w skład Ukraińskiej SRR zapoczątkowało procesy ich sowietyzacji i rusyfikacji. Naturalnym przeciwnikiem do osiągnięcia tych celów był dla aparatu okupacyjnego przede wszystkim Kościół katolicki wszystkich trzech obrządków: łacińskiego, greckiego i ormiańskiego. Początkowo władze sowieckie koncentrowały się na zniszczeniu struktur i represjonowaniu duchowieństwa Kościoła rzymskokatolickiego, ale naturalne było, że – z racji na swą pozycję wśród miejscowej ludności ukraińskiej – przedmiotem ich aktywności stanie się i Cerkiew greckokatolicka. Dla lepszego nią zarządzania metropolita Andrzej Szeptycki utworzył Radę Metropolitarną, w skład której wchodziłi kapłani wszystkich trzech eparchii (lwowskiej, stanisławowskiej i przemyskiej), znajdujących się w granicach Ukraińskiej SRR, co zapewniało sprawny obieg informacjami między poszczególnymi parafiami a lwowską kurią. Wraz z ugruntowaniem władzy sowieckiej w regionie rozpoczęły się prześladowania kapłanów i wiernych – grekokatolików²⁵. Duże straty osobowe i strukturalne poniosła wówczas i eparchia przemyska, tak w toku represji, jak i przy wysiedleniach związanych z tworzeniem pasa przygranicznego²⁶.

Równoległe prowadzona była działalność na rzecz likwidacji samej Cerkwi. Zgodnie z zatwierdzonym przez Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Ławrientija Berię 11 stycznia 1941 roku planem organy bezpieczeństwa miały skoncentrować się na kilku polach działania: doprowadzenia do rozłamu Cerkwi poprzez podsycanie sporów między zwolennikami obrzędowości wschodniej i zachodniej, dyskredytowania hierarchii unickiej w oczach wiernych, organizowania ruchu na rzecz odrzucenia kanonicznych związków z Watykanem i stworzenia Cerkwi „niezależnej” i wreszcie dążenia do włączenia grekokatolików do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej²⁷. Ostatecznie okazało się, że najbardziej realną drogą do likwidacji Cerkwi greckokatolickiej w zachodnich obwodach sowieckiej Ukrainy jest jej siłowe włączenie w struktury Cerkwi prawosławnej, skądinąd której rozwój na tym obszarze popiera-

²⁴ В. Кубійович, *Українці в Генеральній губернії 1939-1941. Історія Українського центрального комітету*, Чикаго 1975, s. 288-292; J. Sziling, *Kościoty chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, Toruń 1988, s. 56; Б. Прах, *Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської епархії та Апостольської адміністрації Лемківщини (1939-1947 рр.)*, „Наукові записки Національного університету «Острозька академія»”, серія „Історичне релігієзнавство” 2012, вип. 7, s. 207.

²⁵ *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах*, т. 2, заг. ред. М. Вегеш, Ужгород 2022, s. 6-29.

²⁶ Б. Прах, *Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської епархії та Апостольської адміністрації Лемківщини (1939-1947 рр.)...*, s. 209-210.

²⁷ „Витяг із плану оперативних заходів НКВС СРСР стосовно греко-католицької церкви в західних областях УРСР, 24 грудня 1940 року / 11 января 1941 года”. *Зоб. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки*, т. 1, заг. ред. В. Сергійчук, Київ 2006, [nr] 13, s. 100-101.

ny był przez centralny i republikański Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych²⁸. Agresja niemiecka przerwała te działania, ale doświadczenie, uzyskane w tej kwestii w ciągu kilkunastu miesięcy okupacji południowo-wschodnich województw II Rzeczypospolitej przez organy władzy sowieckiej nie zostało zapomniane.

Szybkie postępy na froncie po 22 czerwca 1941 roku wojsk niemieckich spowodowały konieczność ustanowienia administracji na zdobytym w toku realizacji planu „Barbarossa” obszarze przedwojennej Polski. W dniu 1 sierpnia 1941 roku gubernator Hans Frank wydał proklamację o włączeniu Galicji (dawnych województw: tarnopolskiego, stanisławowskiego i części lwowskiego) w skład Generalnego Gubernatorstwa²⁹. Niedługo później dokonano korekty granic nowo utworzonej jednostki administracyjnej przyłączając do niej z dystryktu krakowskiego – części powiatów jarosławskiego, leskiego, przemyskiego i cały dobromilski oraz lubelskiego – części powiatów lubaczowskiego, rawskiego i sokalskiego³⁰. W wyniku tych wydarzeń przywrócona została jedność eparchii przemyskiej, która wróciła do swego dawnego podziału terytorialnego³¹ (przywrócona została także integralność dekanatu bełskiego). Niewielka jego część, znajdująca się po wrześniu 1939 roku pod okupacją sowiecką, w nowym podziale administracyjnym weszła w skład powiatu (Kreis) Kamionka Strumiłowa dystryktu Galizien³² (Bendiuha przynależała do gminy Korczyn, a Głuchów, Góra, Horodyszczce Bazylikańskie, Kuliczków, Parchacz, Prusinów i Waniów do gminy Parchacz³³). Zaznaczyć przy tym należy, że ten fragment dawnego województwa lwowskiego, który był włączony do powiatu hrubieszowskiego Generalnego Gubernatorstwa jeszcze w 1939 roku, pozostał w jego granicach aż do końca władzy niemieckiej na tym obszarze³⁴.

²⁸ Б. Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, пер. Н. Кочан, ред. О. Турій, Львів 2005, s. 49-53; А. В. Вишпіванюк, *Особенности религиозной политики советских властей в западных областях УССР в 1939-1941 гг.*, „Вестник ПСПУ”, II: История, „История Русской Православной Церкви” 2012, вып. 2, s. 56-70.

²⁹ *Proklamation*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” 1941, Nr. 67, s. 441. Proklamacji towarzyszyło rozporządzenie, w którym przedstawiono zasady zarządzania nowym dystryktem. *Verordnung über die Verwaltung von Galizien*, tamże, s. 443-444.

³⁰ *Administracja okupacyjna w Gen. Gubernatorstwie*, opr. W. Baranowski, Londyn 1942, s. 49 (w tekście jest błąd: powinno być: „sokalskiego”, zamiast „sokołowskiego”); W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 148.

³¹ J. Sziling, *Kościoty chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, s. 60.

³² *Das Generalgouvernement*, s. 372 (a także *Übersichtskarte des Distrikts Galizien mit vorläufiger Kreiseinteilung (Stand vom 1. Oktober 1941)*, tamże, 362).

³³ *Amthliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement: auf Grund der summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*, Herausgegeben vom Statistischen Amt des Generalgouvernements, Krakau 1943, s. 5-6.

³⁴ Tamże, s. 39-40; *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Bedeker*, Leipzig 1943, s. 138; *Das Generalgouvernement. Maßstab 1:1000000*, Regierung des Generalgouvernements. Amt für Raumordnung. Stand 1 November 1941.

* * *

Rysująca się w perspektywie klęska III Rzeszy postawiła na nowo kwestię przyszłości państw Europy Środkowo-Wschodniej, także w aspekcie ich przyszłych wzajemnych rozgraniczeń. Temat wschodniej granicy Polski poruszony został na trójstronnej konferencji przywódców Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Radzieckiego w Teheranie. Ustalono wówczas, że podstawą dla niej będzie tzw. „linia Curzona”³⁵. Linia ta to tymczasowa wschodnia granica Polski, zaproponowana w deklaracji Rady Najwyższej Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych (Ententy) ogłoszonej dnia 8 grudnia 1919 roku w Paryżu przez Georgesa Clemenceau³⁶. Zgodnie z tą deklaracją „Główne Mocarstwa Sprzymierzone i Stowa-

³⁵ Na spotkaniu dnia 1 grudnia 1943 roku Stalin zażądał, by zachowana została granica z 1939 roku, którą, zgodnie z jego słowami, rząd radziecki uważa za słuszną i sprawiedliwą. Brytyjski minister spraw zagranicznych Anthony Eden zauważył wówczas, że linia ta znana jest pod nazwą „Ribbentrop-Molotov”, na co Stalin powtórzył swoje słowa o granicy słusznej i sprawiedliwej. Władimir Łenin, ówczesny Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych odrzekł, że granica z 1939 roku to właśnie „Curzon Line”. Eden na to replikował, że istnieją między nimi pewne różnice, na co Molotov odrzekł, że nie ma tam różnic w żadnych istotnych kwestiach. Następnie przeprowadzono analizę map w celu dokładnego położenia „linii Curzona” i ostatecznie ustalono jej przebieg. Konkluzja sprowadzała się do zaakceptowania wszystkich propozycji Stalina jako podstawy do dalszych decyzji w tej kwestii. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Teheran 1943*, Washington 1961, s. 599-600 oraz mapa (po s. 600, przedstawia ona różne warianty granicy polsko-sowieckiej – w tym z Grodnem i ze Lwowem w granicach Rzeczypospolitej – wraz z przebiegiem „linii Curzona”). Nieco inaczej rozmowę tę w kwestii wschodniej granicy Polski po II wojnie światowej przedstawił ówczesny tłumacz delegacji radzieckiej, Walentin Michajłowicz Bierieżkow. Zgodnie z jego świadectwem, Stalin zaznaczył, że między Polską a Związkiem Radzieckim powinna pozostać granica z 1939 roku, „установленная Конституцией нашей страны”. Dlatego też kierownictwo sowieckie stoi na takim stanowisku i uważa je za prawidłowe. Anthony Eden miał wówczas powiedzieć, że „там были сделаны существенные изменения”. Na to Władimir Łenin ripostował, że Eden ma nieprawidłowe informacje. Z kolei Winston Churchill pokazał mapę, na której, w jego opinii, naniesiono „linię Curzona” i linię z 1939 roku [granica sowiecko-niemiecka]. W związku z tym Eden argumentował, że „linia Curzona” w swym południowym odcinku nie była dokładnie ukazana, i dodał, że powinna ona przechodzić na wschód od Lwowa. Stalin odrzekł, że Lwów powinien pozostać po stronie sowieckiej, a „linia Curzona” na mapie brytyjskiej jest źle wyznaczona, po czym poinformował zebranych, że Molotov dysponuje mapą z dokładnym przebiegiem „linii Curzona”. Zarządzono przyniesienie owej mapy i Molotov zademonstrował „нанесенную там линию Керзона” oraz odczytał tekst radiogramu, podpisanego przez lorda Curzona, w którym dokładnie ukazano punkty, przez które przechodziła ta linia. Pokaz ten zakończył dyskusję i jej uczestnicy zgodzili się ze stanowiskiem Stalina co do „linii Curzona” i pozostawienia Lwowa po stronie radzieckiej. В. М. Бережков, *Страницы дипломатической истории*, Москва 1987, s. 286-289.

³⁶ O linii Curzona, jej genezie i uwarunkowaniach oraz roli przy wyznaczaniu granicy wschodniej Polski zob. prace: P. Eberhardt, *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 46, 2012, s. 130-155; B. Rusin, *Lewis Namier a kwestia „linii Curzona” i kształtowania się polskiej granicy wschodniej po I wojnie światowej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 48, 2013, s. 109-114; G. Mazur, *Wokół rozważań nad koncepcją linii Curzona*, [w:] *Na wschód od Linii Curzona: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, red. R. Król-Mazur, M. Lubina, Kraków 2014, s. 193-211. Sama „linia Curzona” jako granica oddzielająca umowny „żywiol polski” czy inaczej „polskie terytorium etnograficzne” nie miała żadnego sensownego osadzenia ani w historii, ani w stosunkach narodowościowych bądź jakimkolwiek dającym się zweryfikować czynnikiem obiektywnym i była w rzeczywistości arbitralnie wyznaczoną linią dzielącą jeden dziejowo ukształtowany organizm jakim było pogranicze polsko-ukraińskie/białoruskie

rzyszone [...] nie przesądzając późniejszych stypulacyj [zobowiązań], mających ustalić ostateczne granice wschodnie Polski, oświadczają, że uznają odtąd prawa Rządu Polskiego do przystąpienia w terminie poprzód przewidzianym przez Traktat z 28 czerwca 1919 r., zawarty z Polską, do urządzenia regularnej administracji terytorjów dawnego Cesarstwa Rosyjskiego, położonych na zachód od linii poniżej określonej: Od punktu, gdzie dawna granica między Rosją a Austro-Węgrami spotyka się z rzeką Bug i aż do punktu, gdzie jest przecięta granicą administracyjną między powiatami Bielsk i Brześć Litewski: biegiem Bugu w dół [...]”³⁷. Przedwojenna granica Galicji i Królestwa Polskiego (od 1912 roku guberni chełmskiej) biegła od Bugu między wsiami Piaseczno (ros.) i Szachtory (austr.) zasadniczo doliną rzeki Wareżanki (z niewielkimi odchyleniami na korzyść Galicji), i dalej w kierunku południowo-zachodnim, ku komorze celnej w Bełżcu. Jest to dla naszych rozważań ważne, bowiem taki ewentualny przebieg przyszłej granicy pozostawiał większość obszaru greckokatolickiego dekanatu bełskiego poza Polską.

Jak się ostatecznie okazało, jedyną siłą sprawczą, decydującą o granicach w tej części naszego kontynentu pod koniec II wojny światowej był sowiecki ośrodek władzy skupiony wokół osoby Józefa Stalina. Jego też decyzją było powołanie 20 lipca 1944 roku Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego jako organu spełniającego funkcję quasi-rządu na zajmowanych przez Armię Czerwoną ziemiach na wschód od Bugu. Był to twór marionetkowy, w żaden sposób nie powiązany z polskim interesem narodowym, funkcjonujący tylko po to, by umożliwić i legitymizować później w oczach opinii światowej działania prowadzące do pełnej sowietyzacji Polski³⁸. Już kilka dni po swoim formalnym utworzeniu delegacja PKWN z jej przewodniczącym Edwardem Osóbką Morawskim na czele podpisała niejawni układ o polsko-radzieckiej granicy państwowej w pełni realizujący żądania sowieckie, czyli akceptację stanu z lat 1939-1941³⁹. Propagandowa narracja o „linii Curzona” jako nowej granicy wyma-

będące faktycznie szerokim na kilkaset kilometrów pasem wzajemnego przenikania kulturowego.

³⁷ K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa-Kraków 1924, s. 175-176 (całość: s. 175-177); [nr] 269, *Deklaracja Верховного совета Антанты о временных восточных границах Польши, Париж, 8 декабря 1919 г., Документы по истории советско-польских отношений*, т. 2, ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г., подг. С. Вроньский и др., Москва 1964, s. 431-432.

³⁸ W. Materski, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – narzucona władza*, [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRP wobec Polski (1917-1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019, s. 519-529.

³⁹ „При проведении государственной границы между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой положить в основу так называемую линию Керзона. При этом правительство СССР согласилось на следующие исправления указанной линии в пользу Польши, уступив Польской Республике: а) территорию, расположенную к востоку от линии Керзона до реки Западный Буг и реки Солокия, к югу от города Крылов”. I dalej: „Государственная граница между Союзом Советских Социалистических Республик с одной стороны, и Польской Республикой, с другой, проходит по линии [...] а) от реки Сан восточнее населенного пункта Мычковцы, далее восточнее Перемышля, западнее Рава-Русская до р. Солокия, отсюда по реке Солокия и реке Западный Буг на Немиорв-Яловка [...]”. [nr] 76, *Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и Польским Комитетом Национального Освобождения о советско-польской границе, 1944 г., 27 июля, Москва, Документы по истории советско-польских отношений*, т. 8, январь 1944 г. – декабрь 1945 г., подг. Э. Басинский и др., Москва 1974, s. 156.

gała od strony sowieckiej ustąpienia niewielkich części zaanektowanych w 1939 roku terytoriów (zachodnie obwody Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR), ale jednocześnie sankcjonowała w oczach opinii światowej zabór całości wschodnich województw II Rzeczypospolitej. Pamiętać bowiem należy, że w polsko-sowieckim układzie z 30 lipca 1941 roku w jego punkcie 1. rząd radziecki uznał porozumienia między ZSRR i III Rzeszą z 1939 roku odnośnie terytorialnych zmian w Polsce za niebyłe⁴⁰. Odwołanie się zatem do projektu politycznego z 1919 roku (linia Curzona) w intencji Stalina unieważniało wszelkie pretensje do ZSRR z racji na ewidentną jego chęć zachowania owoców niemiecko-sowieckiego porozumienia granicznego (linia Ribbentrop-Mołotow) i kończyło wszelką dyskusję na ten temat. Jak widać było po reakcji strony brytyjskiej i amerykańskiej, była to z sowieckiego punktu widzenia strategia słuszna.

Zauważmy przy tym, że poczynione w umowie z 27 lipca 1944 roku rzekome „ustępstwa” na korzyść przyszłej komunistycznej Polski „a) terytorium, położone na wschód od linii Curzona do rzeki Bug Zachodni i rzeki Sołokij, na południe od miasta Kryłów; b) część terytorium Puszczy Białowieskiej na odcinku Niemirów-Jałówka, położonego na wschód od linii Curzona, z pozostawieniem Niemirowa, Hajnówki, Białowieży i Jałówki po stronie Polski”⁴¹ miały w tym okresie duże polityczne znaczenie, bowiem czyniły wrażenie pewnej podmiotowości strony PKWN-owskiej, skoro nie tylko „negocjowała” ona w tej sprawie Sowietami, ale i uzyskiwała tu pewne wymierne „korzyści”.

Porozumienie między PKWN a stroną sowiecką zostało uznane przez stronę amerykańską i brytyjską w trakcie konferencji jałtańskiej, kiedy to dyskusja w zakresie przyszłego kształtu granicy wschodniej Polski między „wielką trójką” w trakcie miała już tylko formalny charakter. Zgodnie z przyjętą wówczas deklaracją (z 12 lutego 1945 roku) wschodnią granicę Polski miała stanowić „linia Curzona” z odchyleniami na korzyść Polski od pięciu do ośmiu kilometrów⁴². Decyzje te zostały faktycznie przelozone na podpisaną w Moskwie w dniu 16 sierpnia 1945 roku polsko-radziecką umowę dwustronną o granicy państwowej⁴³.

⁴⁰ „Правительство СССР признает советско-германские договоры 1939 года касательно территориальных перемен в Польше утратившими силу”. [nr] 133, *Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Польской Республики о восстановлении дипломатических отношений и о создании польской армии на территории СССР, 1941 г., 30 июля, Лондон, Документы по истории советско-польских отношений, т. 7, 1939 – 1943 г.г., подг. Э. Басинский и др., Москва 1973, s. 208.*

⁴¹ *Документы по истории советско-польских отношений...*, т. 8, s. 156.

⁴² „The three Heads of Government consider that the eastern frontier of Poland should follow the Curzon Line with digressions from it in some regions of five to eight kilometres in favor of Poland”. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference at Malta and Yalta 1945, Washington 1955, s. 973-974* (cytat ze s. 974).

⁴³ Granica ta w interesującym nas aspekcie zgodnie z jej artykułem 1. ustalona została „wzdłuż linii Curzona” z odchyleniami od niej na rzecz Polski w niektórych rejonach od pięciu do ośmiu kilometrów [...] ustępując Polsce dodatkowo: a) obszar położony na wschód od linii Curzona do rzeki Bug i rzeki Sołokija, na południe od miasta Kryłów z odchyleniem na rzecz Polski nie przekraczającym trzydziestu kilometrów [...]. W artykule 2., w nawiązaniu do poprzedniego, określono, że „granica państwowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem SRR przebiega wzdłuż następującej linii: od punktu położonego około 0,6 kilometra na południowy zachód od źródła rzeki San, na północny wschód w kie-

* * *

Zarówno ustalenia trójstronne (amerykańsko-brytyjsko-sowieckie) jak i dwustronne (sowiecko-polskie) w kwestii wschodniej granicy Rzeczypospolitej Polskiej na obszarze greckokatolickiego dekanatu bełskiego zachowywały dotychczasowy stan, będący skutkiem układu niemiecko-sowieckiego z września 1939 roku. Linie graniczną w tym rejonie wyznaczono latem 1946 roku. Poprowadzono ją od wsi Ostobuż biegiem rzeki Sołokija do jej ujścia do rzeki Bug, a dalej wzdłuż Bugu w kierunku północnym i północno-zachodnim do ujścia rzeki Warężanka⁴⁴. Po stronie polskiej dekanat wszedł w skład powiatu hrubieszowskiego i obejmował (w całości lub części) gminy: Bełz, Krystynopol, Waręż i Chorobrow⁴⁵. Znajdujący się po stronie sowieckiej jego niewielki fragment znalazł się ponownie w granicach rejonu Wielkie Mosty⁴⁶.

Początkowo nowe władze polityczne w Polsce, przynajmniej formalnie, przestrzegały postanowień Konkordatu z 1925 roku. Stąd eparchia przemyska jako część Cerkwi greckokatolickiej (metropolii lwowskiej) traktowana była jako instytucja działająca legalnie, także w swoim strukturalnym wymiarze. Dotyczyło to także dekanatu bełskiego, który – mimo podziału linią graniczną – przez konsystorz przemyski traktowany był jako terytorialna całość.

Greckokatolicki dekanat bełski w trakcie niemieckiej okupacji stanowił terytorialną jedność, w miarę swoich możliwości rozwijając pracę duszpasterską wśród wiernych w tym trudnym dziejowym okresie. Świadczy o tym w swoim sprawozdaniu do przemyskiego konsystorza z 11 maja 1944 roku dziekan bełski o. Ilarion Gela, według którego „Wszyscy ojcowie duszpasterze pozostali na swoich miejscach i spełniają bez przeszkód swoje obowiązki”. O. Gela wspomina także o spaleniu cerkwi we wsi Wasylów oraz o zniszczeniu pożarem niemal całej wsi Ostrów (jednak miejscowa świątynia greckokatolicka ocalała)⁴⁷. Z tego też okresu zapewne pochodzi niepełny wykaz parafii dekanatu wraz z posługującymi tam ojcami. Zgodnie z nim w Bełzie parochem był wspomniany już o. Ilarion Gela, w Boratynie o. Jurij Metyk, w Budylinie o. Wołodymyr Matjuk, w Waniowie o. Jurij Menciński, w Żabczu Murowanym o. Mychajło Olijnyk, w Żuzlu o. Wiktor Żuk (na miejscowym cmentarzu pochowany był zm. w 1918 roku o. Cyryl Sielecki, współzałożyciel dwóch żeńskich zgromadzeń zakonnych, działających także w dekanacie bełskim: Służebnic Niepokalanej Panny Maryi oraz Sióstr św. Józefa Oblubieńca NMP⁴⁸), w Krystynopolu oo. bazylianie,

runku źródła rzeki San i dalej biegiem rzeki San środkiem jej nurtu do punktu, położonego na południe od miejscowości Solina, dalej na wschód od Przemyśla, na zachód od Rawy Ruskiej do rzeki Sołokija, stąd wzdłuż rzeki Sołokija i rzeki Bug na Niemirów-Jałówkę [...]”. *Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, przyjęta dnia 4 lutego 1946 roku*, Dz. U. 1947 nr 35 poz. 167.

⁴⁴ A. Wawryniuk, *Granica polsko-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą)*, Chełm 2015, s. 304-311.

⁴⁵ *Województwo lubelskie: mapa administracyjna i komunikacyjna w skali 1:300000*, Główny Urząd Pomiarów Kraju, Wydział Pomiarów Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, [b. m. i d. w., 1946-1950].

⁴⁶ *Українська ССР, 1:1000000*, Главное Управление геодезии и картографии при СНК СССР [Москва 1944].

⁴⁷ Б. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 2, *Документи і матеріали (1939-1950)*, Львів 2015, *Деканальний звіт, 11 травня 1944*, [nr] 68, s. 379.

⁴⁸ T. Szyzylak, *Lwowskie sacrum, kijowskie profanum. Grekokatolicyzm w ukraińskiej przestrzeni publicz-*

w Kuliczkowie o. Petro Iwaniec, w Oserdowie o. Iwan Holiczek, w Siebieczowie o. Stanisław Harasowski oraz w Szmitkowie o. Iwan Hudyk⁴⁹.

Przejęcie frontu i powstanie prowizorycznej granicy polsko-sowieckiej wytworzyło bardziej złożoną sytuację. W swym sprawozdaniu do Przemyśla z 5 lutego 1945 roku administrator dekanatu bełskiego o. Wiktor Żuk informuje o faktycznym jego podziale (tak jak w latach 1939-1941). Po sowieckiej stronie znalazły się parafie Waniów (wraz z Górą i większą częścią Głuchowa) Kuliczków i filia parafii bełskiej – Prusinów (gdzie posługę pełnił o. Stefan Metella z Tehłowa). W Belzie parochem był o. Myron Kochałewycz a miejscowa cerkiew ucierpiała z powodu obstrzału. Wraz ze zbliżaniem się frontu parafię waniowską opuścił jej paroch o. Iwan Filas. Na jego miejsce wyznaczony został jako administrator o. Jurij Mencinski z Cielęża. Wkrótce jednak stracił on możliwość pracy na terenie parafii. Zastąpił go o. Semen Krut z Ostobuża. W obsadzie parafii boratyńskiej nie nastąpiły żadne zmiany, wspomina się o dużych zniszczeniach we wsi Madziarki. W Budyninie administratorem został o. Iwan Hałazyka; potwierdzone zostało spalenie cerkwi wasylowskiej, natomiast świątynia w Worochcie była w dobrym stanie. W parafii krystynopolskiej posługę pełniło trzech bazylianów: oo. Wołodymyr Kowaluk i Arsenij Kułybaba służyli w Krystynopolu, a o. Josyf Kusznir dojeżdżał do Parchacza, Horodyszcz, Bendiuhy i Wołswina. Ponadto w miejscowości parafialnej dom swój posiadały siostry służebniczki, wobec których bazylianie sprawowali opiekę duchową. W Szmitkowie po śmierci o. Iwana Hudyka parafię objął o. Wołodymyr Panczyszyn. Zniszczenia dosięgły filialną cerkiew w Sawczyniu. W Siebieczowie obsada parafii nie uległa zmianie, a świątynia parafialna oraz filialne w Wierzbiążu, Leszczkowie i Rusinie szczęśliwie nie ucierpiał. Podobnie było i w Oserdowie oraz jego filiach: Chłopiatynie i Przemyślowie, a także w parafii Żużel i Cebłów. Tamtejsze siostry józefitki przebywały pod opieką redemptorysty obrządku wschodniego, o. Wołodymyra Porodko. Parafia w Kuliczkowie była nieobsadzona, w Żabczu zaś posługę pełnił ten sam paroch⁵⁰. Kilka miesięcy później dziekan bełski zwraca uwagę na pojawienie się na terenie jego jurysdykcji księży z Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny (z parafii, których wierni wyjechali do ZSRR) i prosi konsystorz o możliwość pozostawienia ich i skierowania do pracy duszpasterskiej. Przesłał także informacje o kapłanach z części sowieckiej, z Waniowa, Sokala, Chlewczan i Tehłowa, zgodnie z którymi przebywali oni wówczas jeszcze w swoich placówkach. Ponadto zwrócił on uwagę na napływ prawosławnych i wyniki z tego powodu śluby mieszane, które stały się poważnym problemem duszpasterskim⁵¹. W dalszych

nej od pieriestrojki do pomarańczowej rewolucji, Warszawa 2012, s. 133-135.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu (AGKBwP), sygn. 671, k. 1.

⁵⁰ Б. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 2, *Звідомлення про стан парохій деканату белзького, 5 лютого 1945*, [nr] 71, s. 383-386. W wykazie parafii dekanatu bełskiego z tego okresu wspomniane są placówki w: Belzie, Boratynie, Budyninie, Żabczu Murowanym, Zużu, Krystynopolu, Oserdowie, Siebieczowie, Cebłowie i Szmitkowie. APP, AGKBwP, sygn. 669, k. 1-2.

⁵¹ Б. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 2, *Звіт о. В. Жука, завідателя Белзького деканату, про стан душпастирської обслуги в парафіях, 11 липня 1945*, [nr 75], s. 389-391.

swoich sprawozdaniach (m.in. z 17 grudnia 1945 roku oraz 27 marca 1946 roku) dziekan bełski porusza szereg różnych spraw i problemów, nie zagrażających jednak podstawom istnienia Cerkwi greckokatolickiej w tej części powiatu hrubieszowskiego w tym okresie. Mimo faktycznych trudności z komunikacją między obiema częściami dekanatu (sowiecką i polską), traktowany był on jako kanoniczna całość⁵². Na terenie dekanatu swoje placówki miały siostry służebnice (Krystynopol, ostatecznie przesiedlone w 1947 roku) oraz józefitki (Cebłów, pozostały do 1951 roku) a także wspomniani już bazylianie (Krystynopol, ostatni ojcowie opuścili monaster 17 czerwca 1947 roku)⁵³.

Dekanat bełski greckokatolickiej diecezji przemyskiej praktycznie zakończył istnienie wraz z całą eparchią (z powodu faktycznej likwidacji jej kanonicznego centrum, jakim był episkopat i kapituła) oraz wysiedleniem wiernych – miejscowej ludności, w ogromnej większości narodowości ukraińskiej⁵⁴. W dniach 26-27 czerwca 1946 roku zostali aresztowani i wydani władzom sowieckim przemyscy biskupi: Jozafat Kocylowski i Hryhorij Łakota oraz niektórzy członkowie kapituły: o. Roman Reszetyło, o. Iwan Kuzycz i o. Mykoła Hrycelak. Wobec takiej dynamiki wydarzeń ordynariusz przemyski nie zdążył wyświęcić nikogo z kapłanów do zarządzania eparchią, która została w ten sposób pozbawiona jakiegokolwiek zarządu (mimo wszystko jednak formalnie Cerkwi greckokatolickiej w Polsce nie zlikwidowano)⁵⁵.

Równoległe trwały wysiedlenia ludności ukraińskiej z Polski do Związku Radzieckiego, zgodnie z wcześniejszym dwustronnym porozumieniem zawartym między PKWN a rządem Ukraińskiej SRR w dniu 9 września 1944 roku⁵⁶. Układ ten

⁵² Zgodnie z zestawieniem, przygotowanym dla administracji państwowej, a pochodzącym zapewne z początków 1946 roku dekanat bełski obejmował 10 parafii (parafia Zawiszeń należała do dekanatu waręskiego). I. Hałagida, *Wykaz parafii przemyskiej diecezji greckokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły tejże diecezji z 1946 roku (dokumenty z Archiwum Akt Nowych)*, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. 2, red. T. Stegner, Gdańsk 2000, s. 275-276. W przypadku parafii Ostrów w zestawieniu tym jest ona związana z parafią w Żabczu Murowanym. Być może wynikało to z faktu zniszczenia Ostrowa w dniu 31 marca 1944 roku w wyniku napadu oddziału UPA oraz późniejszej interwencji oddziałów niemieckich. Zginęło wówczas kilkudziesięciu miejscowych Polaków, zrujnowany został także tutejszy kościół. Znajdująca się we wsi parafialna cerkiew ocalała. Administratorem tej parafii był wówczas zapewne o. Mychajło Olijnyk z sąsiedniego Żabcza Murowanego, stąd ich wzajemny związek. M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Lublin-Warszawa 2015, s. 318-319; B. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини...*, т. 1, s. 591.

⁵³ I. Hałagida, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944-1970*, Warszawa 2013, s. 169-170, s. 176-178.

⁵⁴ Do połowy 1946 roku wysiedlone były parafie: Bełz, Cebłów, Szmików, Żużel. Natomiast w parafiach: Boratyn, Budynin, Krystynopol, Oserdów, Ostrów, Siebieczów, Żabcze Murowane wierni pozostawali w swoim miejscu zamieszkania. Ks. S. Nabywaniec, ks. M. Lignowski, *Stan greckokatolickiej diecezji przemyskiej – w pozostałej w granicach Polski jej części – według danych z 10 marca 1946 roku*, [w:] *Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie*, red. ks. J. Wołczański, Lwów-Kraków 1999, s. 239-246.

⁵⁵ B. Прах, *Духовенство перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 1, s. LI-LIV; R. Drodz, *Polityka narodowościowa władz komunistycznych wobec ludności ukraińskiej w Polsce (1944-1989)*, „Litopys. Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa w Polsce” 2011, nr 1, s. 64-65.

⁵⁶ Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, Люблін, 9 вересня 1944 року, Верховна Рада України, Законодавство України,

(kilkakrotnie przedłużany) zakładał dobrowolny charakter wyjazdów obywateli polskich narodowości ukraińskiej na sowiecką Ukrainę, jednakże w praktyce od samego początku ich przeprowadzanie miało charakter przymusowy⁵⁷. Formalnie wyjazdy te (zwane „akcją ewakuacyjną”) zostały zakończone wraz z podpisaniem 6 maja 1947 roku stosownego protokołu⁵⁸. Jeszcze w połowie 1945 roku, z racji na aktywność ukraińskiego podziemia, przewidziana do „ewakuacji” ludność południowo-wschodniej części powiatu hrubieszowskiego (gminy: Bełz, Chrobrów, Dołhobyczów, Krystynopol i Wareż), na której rozpościł się dekanat bełski, pozostała w swoich wsiach i miasteczkach⁵⁹. Wysziedlono ją dopiero w kwietniu-maju 1946 roku, jednakże i w tym przypadku na miejscu pozostała pewna część miejscowych Ukraińców⁶⁰. Ostateczny kres obecności autochtonicznej ludności ukraińskiej na tym terenie związany jest z realizacją akcji „Wisła” (przesiedlanie pozostałych na ziemiach południowo-wschodniej Polski Ukraińców na Ziemię Zachodnie i Północne). W czerwcu-lipcu 1947 roku wysiedlono z terenu bełskiego dekanatu ostatnie pozostałe osoby tej narodowości⁶¹. W trakcie obu akcji przesiedleńczych palone były przez oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii opuszczane wsie po to, by uniemożliwić dalsze osadnictwo polskie, które mimo wszystko było jednakże sukcesywnie rozwijane⁶². W Polsce wschodniej odbywało się ono – jak i gdzie indziej – w ramach realizacji dekretu o reformie rolnej, ale również jako konieczność obsadzania gospodarstw poukraińskich. Pewna część ziemi (tzw. zapas) została przeznaczona na objęcie nową formą gospodarowania, jaką miały być Państwowe Gospodarstwa Rolne, także odgrywające później dużą rolę w ekonomii regionu⁶³.

Obszar dawnego bełskiego dekanatu greckokatolickiego w latach 1947-1950 z wolna zmieniał swój krajobraz kulturowy. Po zagładzie miejscowych Żydów w wy-

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065#Text [20.10.2025].

⁵⁷ A. Kłos, *Przymusowa ewakuacja (1944-1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, „Spotkania Humanistyczne. Międzynarodowy Interdyscyplinarny Periodyk Naukowy” 2016, nr 6, s. 165-181.

⁵⁸ *Протокол між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Урядом Польської Республіки до Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.*, Верховна Рада України, Законодавство України, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_173#Text, [21.10.2025].

⁵⁹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2017, s. 246.

⁶⁰ Tamże, s. 424-431; Ю. Шаповал, *ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.)*, Київ 2000, s. 120-121. Według danych na koniec 1946 roku z powiatu hrubieszowskiego wysiedlono 18653 rodziny liczące razem 68 658 osób. M. D. Bednarski, *Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” t. 15, 2017, s. 135-136.

⁶¹ J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017, s. 378-383; G. Pawlikowski, A. Drzewień-Bieniek, *Akcja „Wisła” w województwie lubelskim*, „Rocznik Lubelski” t. 42, 2016, s. 150-152; W. Bobryk, *Cerkiew greckokatolicka*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2017, s. 227.

⁶² Według danych na maj 1946 roku na terenie powiatu hrubieszowskiego osiedlono 4819 rodzin, czyli 20 317 osób, którym przekazano 4724 gospodarstw. M. D. Bednarski, *Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej...*, s. 134.

⁶³ B. Nazimek, *Z zagadnień gospodarki rolnej w województwie lubelskim 1944-1959*, „Rocznik Lubelski” 1959, t. 2, s. 133-141.

niku ludobójczej polityki niemieckiej oraz wysiedleniu Ukraińców na podstawie dwustronnej umowy polsko-sowieckiej i akcji „Wisła” stał się zaludniony w praktyce w całości przez ludność polską, w dużym procencie napływową. Pozostały poukraiński majątek na podstawie dekretu z 5 września 1947 roku stał się własnością państwową⁶⁴. Wobec zastosowania tego dekretu tylko do osób fizycznych (a Cerkiew greckokatolicka była osobą prawną) 28 września 1949 roku ukazało się uzupełnienie do nieprecyzyjnego aktu prawnego⁶⁵. W dokumencie tym potraktowano dotychczasowy artykuł 1. jako ustęp 1. i dodano ustęp 2. w brzmieniu: „Na własność Skarbu Państwa przechodzi również mienie osób prawnych, których istnienie lub działalność wskutek przesiedlenia do Z.S.R.R. ich członków lub osób tą działalnością objętych stała się bezprzedmiotowa. Do stwierdzenia tej okoliczności powołana jest władza właściwa do sprawowania nadzoru państwowego nad daną kategorią osób prawnych”. Na tej podstawie można przypuszczać, że opuszczone cerkwie i kaplice dekanatu bełskiego wraz z przynależnymi zabudowaniami oraz innymi gruntami przeszły pod zarząd lokalnej administracji państwowej, a później zostały w części udostępnione w użytkowanie Kościołowi rzymskokatolickiemu.

Obszar ten należał do dekanatu bełskiego (znacznie większego, niż jego greckokatolicki odpowiednik) łańciskiej archidiecezji lwowskiej⁶⁶. W związku z nowym podziałem granicznym z polskiej części archidiecezji utworzono nieformalną administrację apostolską ze stolicą w Lubaczowie („archidiecezja w Lubaczowie”), którą zarządzał początkowo na podstawie decyzji arcybiskupa lwowskiego Eugeniusza Baziaka (z dnia 13 października 1945 roku) proboszcz i dziekan lubaczowski ks. Stanisław Sobczyński⁶⁷. Od 13 sierpnia 1946 roku arcybiskup Baziak osiadł na stałe na terenie „archidiecezji” w Lubaczowie⁶⁸.

W związku z napływem polskich osadników niektóre były świątynie greckokatolickie, jak wspomniano, stały się kościołami rzymskokatolickimi. Dotyczyło to Siebieczowa, w którym w październiku 1950 roku utworzono ekspozyturę (duszpasterską jednostkę terytorialną), a także filii: Boratyna (ad Krystynopol), Sawczyna (ad Sokal-Zabuże), Hatowic, Rusina i Leszczkowa (ad Waręż), Cebłowa,

⁶⁴ Dekret o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R., 5 września 1947 r., Dz. U. 1947 nr 59 poz. 318. Jego artykuł 1. głosił, co następuje: „Wszelkie mienie ruchome i nieruchome osób przesiedlonych do Z.S.R.R. pozostałe na obszarze Państwa Polskiego przechodzi z mocy samego prawa z chwilą przesiedlenia tych osób na własność Państwa bez odszkodowania”.

⁶⁵ Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R., Dz. U. 1949 nr 53 poz. 404.

⁶⁶ Dekanat bełski rzymskokatolickiej archidiecezji lwowskiej w 1938 roku tworzyło jedenaście parafii (Bełz, Bruckenthal, Krystynopol, Machnówek, Ostrów, Sokal, Tartaków, Uhnów, Uhrynów, Waręż, Żniatyn) oraz trzy administratury (Świtarzów, Tarnoszyn, Wojsławice). *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Latini MCMXXXVIII*, Leopoli 1938, s. 32-34.

⁶⁷ Bp M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska obrządku łańciskiego w granicach Polski 1944-1992*, Lublin 2011, s. 24-25.

⁶⁸ Ks. bp dr M. Leszczyński, *Archidiecezja Lwowska obrządku łańciskiego w granicach Polski w latach 1946-1951*, [w:] *Ze Lwowa do Lubaczowa. W 60. rocznicę przeniesienia stolicy arcybiskupów lwowskich do Lubaczowa. Materiały z sympozjum naukowego zorganizowanego w dniu 21 września 2006 roku w Muzeum Kresów w Lubaczowie pod patronatem Jego Eminencji ks. prof. Mariana Kardynała Jaworskiego Metropolity Lwowskiego*, red. S. P. Makara, B. Woch, J. Mazur, Lubaczów 2008, s. 15.

Żużla i Oserdowa (ad Bełz), Chłopiatyna (ad Żniatyn) oraz Budynina i Worochty (ad Machnówek)⁶⁹.

W dniu 15 lutego 1951 roku została zawarta „Umowa pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o zamianie odcinków terytoriów państwowych”, ratyfikowana w dniu 26 maja t. r.⁷⁰ Polska oddała tereny położone w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim (49 gromad i punktów zaludnienia z gmin Bełz, Dołhobyczów, Wareż, Chorobrow i Krystynopol, z populacją liczącą według spisu z 1950 roku 15971 osób), a Związek Radziecki oddał rejon niżnieustrzycki w obwodzie drohobyckim. W związku z tą decyzją dokonano wzajemnego przesiedlenia ludności⁷¹. Po tej wymianie po stronie polskiej zostały tylko cztery miejscowości z dawnego grekokatolickiego dekanatu bełskiego: Budynin, Chłopiatyn, Oserdów i Wasylów. W Budyninie i Chłopiatynie zachowały się dawne cerkwie grekokatolickie funkcjonujące obecnie jako kościoły rzymskokatolickie: budyniński p.w. Opieki NMP (filia parafii Machnówek) a chłopiatyński p.w. Zesłania Ducha Świętego (filia parafii Żniatyn). Cerkiew wasylowska, jak już wcześniej wspomniano, została spalona w 1944 roku a cerkiew w Oserdowie została zniszczona w 1954 roku⁷².

Z obszarów przekazanych Związkowi Radzieckiemu 1 listopada 1951 roku utworzono rejon zabuski (Забузький) obwoду lwowskiego Ukraińskiej SRR, podzielony początkowo na trzy rady miejskie i 21 rad wiejskich⁷³. Został on włączony do

⁶⁹ Bp M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992*, s. 134-135.

⁷⁰ Dz. U. 1952 nr 11 poz. 63. Zgodnie z nią ZSRR odstąpił „odcinek terytorium państwowego w obwodzie drohobyckim o ogólnej powierzchni 480 kilometrów kwadratowych”, a Polska odstąpiła „odcinek terytorium państwowego w województwie lubelskim o ogólnej powierzchni 480 kilometrów kwadratowych”. I dalej: „Początkowym punktem linii granicy państwowej na odcinku terytorium odstępowanego przez Rzeczpospolitą Polską Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich w drodze zamiany jest punkt, położony na polsko-radzieckiej granicy państwowej w przybliżeniu 2,2 km na południowy-wschód od kościoła miejscowości Wierzbica i w przybliżeniu 5,9 km na północny-wschód od kościoła miejscowości Kornie. Od tego miejsca linia granicy przebiega w kierunku północno-północno-wschodnim, zostawiając po stronie ZSRR linię kolejową Rawa Ruska-Krystynopol, a po stronie Polskiej miejscowość Wierzbica i dochodzi do punktu, położonego w przybliżeniu 2,2 km na zachód od stacji kolejowej Uhnów i w przybliżeniu 4,0 km na północny-wschód od kościoła miejscowości Wierzbica. Dalej linia granicy przebiega w kierunku wschodnim, pozostawiając po stronie ZSRR linię kolejową Rawa Ruska-Krystynopol i miejscowości Uhnów, Korczów, Tuszków, a po stronie Polski – Tarnoszyn, Korczmin, Oserdów i dochodzi do punktu położonego na drodze gruntowej Bełz-Oserdów, w przybliżeniu 3,3 km na północny-zachód od stacji Bełz. Następnie linia granicy skręca na północny-północny-wschód i przebiega dalej w tymże kierunku, pozostawiając po stronie ZSRR miejscowości Przemysłów, Wierzbiał, Rusin, Wareż, Uhrynów, Piaseczno, a po stronie Polski – Oserdów, Dłużniów, Hulcze, Oszców i łączy się z polsko-radziecką granicą państwową na rzece Bug w punkcie położonym w przybliżeniu 6,2 km na południowy-wschód od kościoła miejscowości Kryłów i w przybliżeniu 4,9 km na zachód od kościoła miejscowości Litowiz”.

⁷¹ A. Wawryniuk, *Granica polsko-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą)...*, s. 394-396.

⁷² E. Niedźwiedz, J. Niedźwiedz, M. Skorniewski, *Dzieje miejscowości gminy Ułhówek powiat tomaszowski, Ułhówek-Zamość 2014*, s. 122.

⁷³ *Львівська область (1939-1959 рр.): адміністративний та демографічний довідник*, упор. Б. Смерка, Львів 2020, s. 8. W okresie późniejszym zmniejszono liczbę rad wiejskich do siedemnastu. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 20, спр. 465, Довідник „Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ областей на 1 січня 1956 р.”, к. 177; Довідник змін в адміністративно-територіальному устрої та перейменувань населених пунктів

Lwowsko-Wołyńskiego Zagłębia Węglowego i od 1955 roku rozpoczęto tam wydobywanie węgla na szeroką skalę⁷⁴. Jednocześnie trwało na tym terenie zacieranie śladów przeszłości, polegające na likwidacji pewnych uznanych za niepotrzebne z punktu widzenia władz punktów osadniczych oraz zmiany nazw wielu z pozostałych z tradycyjnych na wpisujące się w sowiecką ideologię⁷⁵. W dniu 23 września 1959 roku do rejonu zabuskiego włączono przylegającą doń część zlikwidowanego rejonu wielkomostowskiego, a 30 grudnia 1962 roku zniesiono sam rejon zabuski, włączając go do rejonu sokalskiego. Obecnie ukraińska część dawnego greckokatolickiego dekanatu bełskiego znajduje się w rejonie szeptyckim (krystynopolskim).

Parafie greckokatolickiego dekanatu bełskiego, które znalazły się w granicach ZSRR po 1944 roku, podzieliły los swojego obrządku. Władze sowieckie wobec niemożności podporządkowania Cerkwi swoim wpływom, podjęły decyzję o jej likwidacji (specjalną rolę pełnił tu Geоргий Grigorijewicz Karpow, wysoki oficer bezpieczeństwa państwowego, przewodniczący Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR). Do jej przeprowadzenia przeznaczono protojejerę cerkwi św. Dymitra na kijowskim Podole, urodzonego w Łukowisku k/Międzyrzecza Podlaskiego Makarego (Michaiła) Oksijuka. Został on wyświęcony 20 kwietnia 1945 roku do godności biskupa lwowskiego i tarnopolskiego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej⁷⁶. Zleconym mu zadaniem było zorganizowanie grupy greckokatolickich

львівської області у 1939-1941, 1944-1989 та 1990-1998 роках, ред. І. Є. Мартенс та ін., Львів 2022, s. 77.

⁷⁴ Informacje o możliwości występowania węgla na ziemiach pogranicza ówczesnej Galicji i Wołyńia sięgają 1912 roku. W niepodległej Polsce w latach 30. XX wieku badania (prowadzone m.in. przez prof. Jana Samsonowicza) potwierdziły zaleganie pokładów węgla m.in. na terenie powiatu sokalskiego. Wnioski takie potwierdzone zostały w ramach działań sowieckich geologów w latach 1940-1941. Podjęto je na nowo w latach 1946-1947 siłami naukowych instytucji Lwowa. W ich wyniku okazało się, że pokłady węgla ciągną się od pogranicza lwowsko-wołyńskiego w głąb polskiej Lubelszczyzny. Polityczną decyzję o przemysłowym jego wydobywaniu w rejonie lwowsko-wołyńskim podjęła w 1948 roku Rada Ministrów ZSRR, a pierwsze prace podjęto w 1950 roku. W 1951 roku uruchomiono kopalnię w rejonie Nowowołyńska, w 1952 roku w rejonie Meżyriczcza (Parchacza) a w 1955 roku w rejonie Czerwonohradu (Krystynopola). Całość tworzyła Lwowsko-Wołyńskie Zagłębie Węglowe, w którym w apogeum jego wydajności osiągnano wydobywanie rządu 15 milionów ton rocznie. В. А. Кушнирук, *Геологическое строение и тектонические особенности Львовско-Волинского каменноугольного бассейна*, Киев 1968, s. 7-14; J. Kaliński, *Węgiel w polsko-radzieckich stosunkach gospodarczych*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2021, nr 3, s. 100. Nie dziwi zatem kolejna – niezrealizowana zapewne z racji na śmierć Józefa Stalina – propozycja sowiecka dotycząca wymiany granic, złożona w końcu 1952 roku, zgodna z którą do Ukraińskiej SRR miano włączyć większość powiatu hrubieszowskiego i wschodnią część powiatu tomaszowskiego o łącznej powierzchni około 1300 km². J. Tebinka, *Proponowana zmiana polskiej granicy wschodniej w 1952 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 3, s. 71-75.

⁷⁵ Z dawnego greckokatolickiego dekanatu bełskiego dokonana wówczas następujących zmian nazw miejscowości: Cebłów – Цебрівка, Natowice – Гатківка, Kłusów – Бережне, Krystynopol – Червоноград (obecnie: Шептицький), Leszczków – Першотравневе, Madziarki – Рудка, Siebieczów – Красносілья, Szmitków – Гута, Tuszków – Жовтневе, Wierzbiał – Вербове, Żużel – Жужеляни.

⁷⁶ „На кафедрі Єпископа Львівського і Тернопільського Святейшим Патріархом Алексієм і Священним Синодом назначен професор – протоієрей Михаїл Федорович Оксїюк. 20 апреля пострижен в монашество с наречением имени Макарий. Наречение и епископскую хиротонию совершали: Святейший Патриарх Алексий, Патриарший Экзарх всея Украины Митрополит Киевский и Галицкий Иоанн и Епископ Кишиневский и Молдавский Иероним. Новохиротонисанный Епископ Макарий родился в 1884 г.; окончил в 1911 г. Киевскую Духовную

księży, gotowych „unieważnić” postanowienia unii brzeskiej 1596 roku i przystąpić do rosyjskiego prawosławia. Grupa taka powstała (tzw. Инициативная группа), a na jej czele stanął znany lwowski duchowny o. Hawryło Kostelnyk z udziałem m.in. księży Mychajły Melnyka (eparchia przemyska) i Antona Pelweckiego (eparchia stanisławowska). W dniach 8-10 marca 1946 roku grupa ta przeprowadziła we Lwowie tzw. sobór, który powziął decyzje zadane mu przez władze sowieckie. Najistotniejszym skutkiem było wyrzeczenie się jedności z Rzymem oraz „zjednoczenie” z Cerkwią prawosławną. Na podstawie decyzji „soboru” władze sowieckie zdelegalizowały Cerkiew greckokatolicką w Związku Radzieckim⁷⁷. Formalnie zatem wszystkie parafie tego obrządku weszły w skład Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, w przypadku placówek byłego dekanatu bełskiego była to eparchia lwowska i tarnopolska. Po wymianie terytoriów z 1951 roku i napływie ludności (zwłaszcza po powstaniu zagłębia węglowego) formalnie tereny rejonu zabuskiego także weszły pod jurysdykcję arcybiskupa lwowskiego. Jednakże w warunkach nasilonej polityki ateizacji większość parafii nie funkcjonowała a ich świątynie były zamknięte bądź przeznaczone na cele gospodarcze⁷⁸.

* * *

Wydarzenia z lat 1939-1951 i poprzedzające je decyzje, zapadające częstokroć na najwyższym szczeblu globalnej polityki, znalazły swój rezultat nie tylko w wielkich przemianach i decyzjach, dotyczących państw Europy Środkowo-Wschodniej oraz zamieszkujących je narodów. Zmieniały też, a niekiedy unicestwiałały bądź budowały na nowo, całe regiony i ich populacje, nadając im nowe granice i kształty. Takim regionem było pogranicze polsko-ukraińskie, które w okresie tym doznało zasadniczych przekształceń terytorialnych i demograficznych. Granica między Polską a sowiecką Ukrainą kilkakrotnie zmieniała wówczas swój przebieg – od linii traktatu

Академию и имеет ученую степень магистра богословия”. „Журнал Московской Патриархии” 1945, № 8, s. 5.

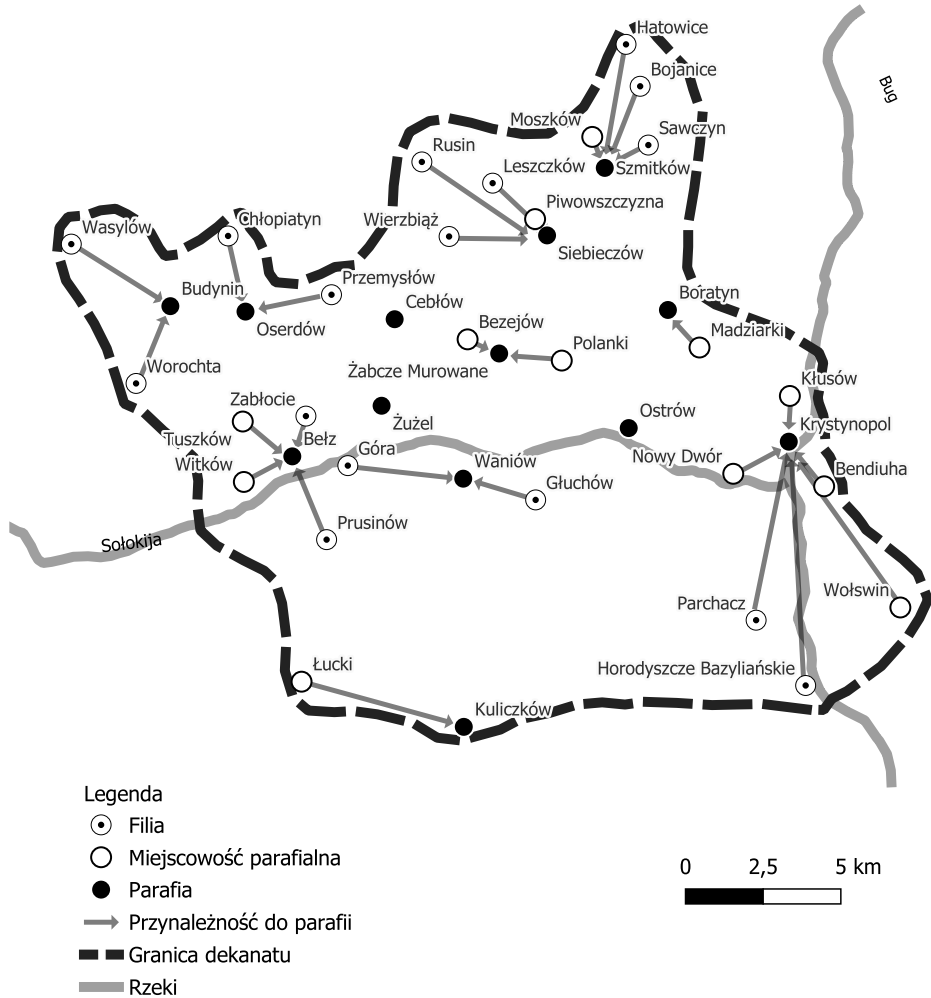
⁷⁷ Б. Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*, s. 130-164; М. Лагодич, *Відновлення православної Церкви в Радянській Галичині*, „Наукові записки”, Серія „Історичне релігієзнавство” 2012, вип. 7, s. 124-131; А. В. Вишиванюк, *К вопросу о роли иерархии и духовенства Русской Православной Церкви в кампании ликвидации Украинской греко-католической Церкви в 1945-1949 гг.*, „Вестник ПСПУ”, II: История, „История Русской Православной Церкви” 2012, вып. 3, s. 56-67. Zob. także najnowszą publikację osadzającą „sobór lwowski 1946 roku” w szerszym kontekście: *The 'L'viv Sobor' of 1946 and Its Aftermath. Towards Truth and Reconciliation*, edited by A. DeVille, D. Galadza, Leiden-Boston 2023 (tu zwłaszcza rozdział: M. Horyacha, *The Catholic History of the L'viv Sobor' of 1946...*, s. 65-97).

⁷⁸ Większość świątyń byłego greckokatolickiego dekanatu bełskiego pozostawała po 1951 roku poza kultem: Zabłocie – skład kolchozu; Worochta – spalona wraz z całą wsią w 1946 roku; Bojanice – zamknięta w 1961 roku; Boratyn – otworzona w 1954 roku; Ceblów – zamknięta; Gluchów – rozebrana w 1951 roku; Góra – spalona w 1941 roku; Hatowice – zamknięta; Krystynopol – latach 1978-1989 Muzeum Religii i Ateizmu; Leszczków – zamknięta w 1957 roku; Parchacz – od 1972 roku zamknięta; Przemysłów – zamknięta; Rusin – zamknięta w 1956 roku; Sawczyn – zamknięta w 1961 roku; Siebieczów – zamknięta w 1960 roku; Szmitków – zamknięta, zniszczona w 1987 roku; Waniów – zamknięta w 1955 roku; Wierzbiał – zamknięta w 1951 roku, w 1984 roku spalona; Żabcze Murowane – zamknięta; Żużel – zamknięta w 1951 roku. В. Слободян, *Церкви України. Перемишська єпархія*, Львів 1998, s. 12-30.

ryskiego, przez rozgraniczenie autorstwa Joachima Ribbentropa i Wiaczesława Mołotowa (a w rzeczywistości Adolfa Hitlera i Józefa Stalina), po mityczną „linię Curzona” i ostateczny dyktat stalinowski, czyli „wymianę” 1951 roku. Zmieniała się też geografia polskiego i ukraińskiego osadnictwa. Wzajemne rzezie z lat 1943-1947 (z ogromną przewagą ofiar polskich) oraz późniejsze sowieckie akcje przesiedleńcze transgraniczne i wewnętrzne, doprowadziły do depolonizacji i deukrainizacji ogromnych połaci niegdyś wspólnej przestrzeni koegzystencji. Odeszło w przeszłość wspólne dziedzictwo kulturowe, zastąpione najpierw zwodniczą ideologią komunistycznego internacjonalizmu, a później narodowego ekskluzywizmu.

W tym geopolitycznym młynie końca lat 30. – początku lat 50. XX wieku doszło także do unicestwienia greckokatolickiego dekanatu bełskiego. Ukształtowany w ostatniej ćwierci XVIII wieku przez następnych sto kilkadziesiąt lat stał się dla miejscowej ludności ukraińskiej (rusińskiej) małą ojczyzną – miejscem narodzin, życia i śmierci. Cerkwie, kaplice, cmentarze, szkoły parafialne, ochronki i inne instytucje religijne i kulturowe, związane z ich obrządkiem, były realnym odzwierciedleniem duchowości i potrzeb życiowych. Z perspektywy międzynarodowych konferencji, spotkań światowych liderów czy delegacji państwowych te małe ojczyzny nie miały najmniejszego znaczenia. Podejmowane w latach 1939-1951 decyzje w żaden sposób nie uwzględniały interesów lokalnych wspólnot, a były dyktatem prowadzącym do zniewolenia i wykorzenia nieskończonej ilości wspólnot budowanych wokół takich małych ojczyzn, jak greckokatolicki dekanat bełski. Obecnie jego obszar znajduje się w granicach Polski i Ukrainy i stanowi ich peryferie – niedoinwestowane i wyludnione. Przetrwale – w niewielkim stopniu, w porównaniu do okresu sprzed 1939 roku – dziedzictwo kulturowe jest dopiero stopniowo odkrywane i zabezpieczane, ale w daleko niewystarczającym wymiarze. Wielka polityka z lat 1939-1951 okazała się dla dekanatu bełskiego czynnikiem prowadzącym do jego niemal całkowitej destrukcji.

Dekanat bełski 1938-39 r.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES**Archival sources**

Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu, sygn. 669, sygn. 671.

Tsentrlnii derzhavnii arkhiv vishchikh orkhaniv vladi ta upravlinnia Ukraini, f. 1, op. 20, spr. 465, Dovidnik „Ukrainska RSR. Administrativno-teritorialnii podil oblasti na 1 sichnia 1956 r.”

Printed sources

Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde guerre mondiale, 3, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, première partie, 1939-1941, Citta del Vaticana 1967.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918-1945, Serie D: 1937-1945, Band VII: *Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch, 9. August bis 3. September 1939*, Baden-Baden 1956.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918-1945, Serie D: 1937-1945, Band VIII: *Die Kriegsjahre, Erster Band, 4. September 1939 bis 18. März 1940*, Baden-Baden – Frankfurt/Main 1956.

Amtliches Gemeinde- und Dorferzeichnis für das Generalgouvernement: auf Grund der summarischen Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1. März 1943, Herausgegeben vom Statistischen Amt des Generalgouvernements, Krakau 1943.

Deportatsii. Zakhidni zemli Ukraini kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenti, materialy, spokhadi, u triokh tomakh, t. 1, 1939-1945, upor. Ju. Slivka ta. in. Lviv 1996.

Dokumenty vneshei polityki 1939 god, t. dvadtsat vtoroi, kniga vtoraiia, *1 sentabria-31dekabria 1939 g.*, red. koll. V.G. Komplektov i dr., Moskva 1992.

Dokumenty po istorii sovetsko-polskikh otnoshenii, t. 2, noiabr 1918 g. – apriel 1920 g., podg. S. Bronievskii i dr., Moskva 1964.

Dokumenty po istorii sovetsko-polskikh otnoshenii, t. 7, 1939 – 1943 gg., podg. E. Basinskij i dr., Moskva 1973.

Dokumenty po istorii sovetsko-polskikh otnoshenii, t. 8, ianvar 1944 g. – diekabr 1945 g., podg. E. Basinskij i dr., Moskva 1974.

Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Teheran 1943, Washington 1961.

Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference at Malta and Yalta 1945, Washington 1955.

Gemeindeverzeichnis Distrikt Lublin, [b.m.i r.w., przed 1.08.1941].

Hałagida I., *Wykaz parafii przemyskiej diecezji greckokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły tejże diecezji z 1946 roku (dokumenty z Archiwum Akt Nowych)*, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. 2, red. T. Stegner, Gdańsk 2000.

Kumaniecki K. W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa-Kraków 1924.

Likvidatsiia UGKTs (1939-1946). Dokumenty radianskikh orkhaniv derzhavnoi bezpeki, t. 1, zakh. Red. V. Serkhiichuk, Liiv 2006.

Proklamation des Generalgouverneurs Vom 26. Oktober 1939, [w:] K. M. Pospieszalski, *Nazi Occupation „Law” in Poland. Selected Documents, part II, The General Government*, Poznań 2019 [=Documenta Occupationis, VI], nr 2.

Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnokho Soveta SSSR. 1938-1944 gg., Moskva 1945.

Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnokho Soveta SSSR. 1938-1944 gg., Moskva 1945.

Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Latini MCMXXXVIII, Leopoli 1938.

Shematism khreko-katolitskoho dukhovenstva zluchenikh eparkhii peremiskoi, sambirskoi i sianitskoi na

rik Bozhii 1938-1939, Peremishl 1938.

Stan greckokatolickiej diecezji przemyskiej – w pozostałej w granicach Polski jej części – według danych z 10 marca 1946 roku, [w:] *Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie*, red. ks. J. Wołczański, Lwów–Kraków 1999.

Legal acts

Dekret o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R., 5 września 1947 r., Dz. U. 1947 nr 59 poz. 318.

Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R., Dz.U. 1949 nr 53 poz. 404.

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r., Dz. U. 1925, nr 72, poz. 501.

Protokol mizh Uriadom Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistichnoi Respubliki i Uriadom POLskoi Respubliki do Ukhodi pro evakuatsiu ukrainskokho naselennia z teritorii Polshchi i polskikh khromadian z teritorii USRS vid 9 veresnia 1944 r., Verkhovna Rada Ukraini, Zakonodavstvo Ukraini, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_173#Text, [10.12.2025]

Ukhoda mizh Uriadom Ukrainskoi Radianskoi Respubliki i Polskim Komitetom Natsionalnokho vizvolennia pro evakuatsiu ukrainskokh naselennia z teritorii Polshchi i polskikh khromadian z teritorii USRS, Lublin, 9 veresnia 1944 roku, Verkhovna Rada Ukraini, Zakonodavstvo Ukraini, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065#Text [10.12.2025.]

Umowa między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, przyjęta dnia 4 lutego 1946 roku, Dz. U. 1947 nr 35 poz. 167.

Umowa pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o zamianie odcinków terytoriów państwowych, podpisana dnia 15 lutego 1951 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 26 maja 1951 r.), Dz. U. 1952 nr 11 poz. 63.

Journals

„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1941, Nr. 67.

„Журнал Московской Патриархии“ 1945, № 8.

Maps

Administratiornaia karta Ukrainskoi SSSR. 1:1250000, otv. red. G.A. Gervaziev, [Moskva] 1941

Das Generalgouvernement. Maßstab 1:1000000, Regierung des Generalgouvernements. Amt für Raumordnung. Stand 1 November 1941.

Ukrainskaia SSR, 1:1000000, Glavnoie Upravlenie geodezji i kartografii pri CNK CCCR [Moskva 1944].

Województwo lubelskie: mapa administracyjna i komunikacyjna w skali 1:300000, Główny Urząd Pomiarów Kraju, Wydział Pomiarów Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, [b. m. i d. w., 1946-1950].

Studies

Administracja okupacyjna w Gen. Gubernatorstwie, opr. W. Baranowski, Londyn 1942.

Aksamitowski A., *Spór o przebieg linii demarkacyjnej między III Rzeszą a ZSRR w 1939 roku*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2010, nr 3-4.

Bednarski M. D., *Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” t. 15, 2017.

Berezkhov V.M., *Stranitsi diplomaticheskoi istorii*, Moskva 1987.

Bobryk W., *Cerkiew greckokatolicka*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956. Aspekty społeczne, gospo-*

- darce, oświatowe i kulturalne, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2017.
- Botsiurkiv B., *Ukraińska Khreko-Katolitska Tserkva i Radianska derzhava (1939-1950)*, per. N. Kochan, red. O. Turii, Lviv 2005.
- Bożyk A., *Ukraiński Komitet Centralny: geneza oraz struktura organizacyjno-terytorialna*, „Rocznik Lubelski” t. 42, 2016.
- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Das Generalgouvernement*, Herausgegeben und Bearbeitet von Dr. M. Freiherr du Prel, Würzburg 1942.
- Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Bedeker*, Leipzig 1943.
- Dmitriienko M.F, Markova O.E, *Administrativno-territorialnii podil Ukrainskoi RSR z 1917 r. po 80-ti roki XX st. Istoriko-kartokhrfachnii aspekt, Istoriko-kheokhrfachni doslidzheniia v Ukrainia*” 1992, № 2.
- Dovidnik zmin v administrativno-teritorialnomu ustroii ta pereimenuvan nelenenikh punktiv lvivskoi oblasti u 1939-1941, 1944-1989 ta 1990-1998 rokakh*, red. I.E. Martens ta in., Lviv 2022.
- Drozd R., *Polityka narodowościowa władz komunistycznych wobec ludności ukraińskiej w Polsce (1944-1989)*, „Litopys. Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa w Polsce” 2011, nr 1.
- Eberhardt P., *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 46, 2012.
- Hałagida I., *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944-1970*, Warszawa 2013.
- Jabłoński M., *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemysł 1990.
- Kaliński J., *Węgiel w polsko-radzieckich stosunkach gospodarczych*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2021, nr 3.
- Kłos A., *Przymusowa ewakuacja (1944-1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, „Spotkania Humanistyczne. Międzynarodowy Interdyscyplinarny Periodyk Naukowy” 2016, nr 6.
- Kubiiovich V., *Ukraiintsi v Kheneralnii khuberni 1939-1941. Istoriiia Ekrainskokho tsentralnokho komitetu*, Chicago 1975.
- Kushniruk V.A., *Geologicheskoe stroienie i tektonicheskoe osobiennosti Lwovsko-Volinskogo kamenougolnogo bassieina*, Kiev 1968.
- Lakhodich M., *Vidnovlennia pravoslavnoi Tserkvi v Radianskii Khalichini*, „Naukovi zapiski”, Seria „Istorichne relikhieznavstvo” 2012, vip. 7.
- Leszczyński M. Bp, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992*, Lublin 2011.
- Leszczyński M. Ks. bp dr, *Archidiecezja Lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski w latach 1946-1951*, [w:] *Ze Lwowa do Lubaczowa. W 60. rocznicę przeniesienia stolicy arcybiskupów lwowskich do Lubaczowa. Materiały z sympozjum naukowego zorganizowanego w dniu 21 września 2006 roku w Muzeum Kresów w Lubaczowie pod patronatem Jego Eminencji ks. prof. Mariana Kardynała Jaworskiego Metropolity Lwowskiego*, red. S. P. Makara, B. Woch, J. Mazur, Lubaczów 2008.
- Lvivska oblast (1939-1959 rr.: administrativnii ta demokhrfachnii dovidnik*, upor. B. Smereka, Lviv 2020.
- Materski W., *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – narzucona władza*, [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917-1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019.
- Mazur G., *Wokół rozważań nad koncepcją linii Curzona*, [w:] *Na wschód od Linii Curzona: księga jubii-*

- leuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi, red. R. Król-Mazur, M. Lubina, Kraków 2014.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden 1999 [=Deutsches Historisches Institut Warschau, *Quellen und Studien*, Band 10].
- Nabywaniec S. Ks., *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772-1795*, Przemysł 1992/93.
- Narisi istorii Ukrainskoi Khrekokatolitskoi Tserkvi. *V dvoikh tomakh*, t. 2, zakh. Red. M. Vekhesh, Uzhkhorod 2022.
- Nazimek B., *Z zagadnień gospodarki rolnej w województwie lubelskim 1944-1959*, „Rocznik Lubelski” t. 2, 1959.
- Niedźwiedz E., Niedźwiedz J., Skorniewski M., *Dzieje miejscowości gminy Ulhówek powiat tomaszowski*, Ulhówek-Zamość 2014.
- Patrilo I. ChSVV, *Naris istorii Khalitskoi Provintsii ChSVV*, [w:] *Naris istorii Vasiliianskokho chinu Sviatokho Iosafata*, Rim 1992 [=„Analecta OSBM”, Series II, Sectio I, Opera, vol. 48]
- Pawlikowski G., Drzewień-Bieniek A., *Akcja „Wisła” w województwie lubelskim*, „Rocznik Lubelski” t. 42, 2016.
- Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.
- Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2017.
- Prakh B., *Dukhovenstvo peremiskoi eparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchini*, t. 1, *Biokhrifichni narisi (1939-1989)*, Lviv 2015.
- Prakh B., *Dukhovenstvo peremiskoi eparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchini*, t. 2, *Dokumenti i materiali (1939-1950)*, Lviv 2015.
- Prakh B., *Represii cuproti khreko-katolitskokho dukhovenstva Peremiskoi eparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchini (1939-1947)*, „Naukovi zapiski Natsionalnokho universitetu ‘Ostrozka Akademiia’”, seria „Istorichne relikhieznavstvo” 2012, vip. 7.
- Pylypyv I.V., Goran T.A., *Orkhanizatsiina struktura peremyslshkoi khreko-katolitskoi eparkhii v period mizh dwoma soitovimi viinami*, „Gileia: naukovi visnik” 2014, vip. 86.
- Reestr naselenikh punktiv Ukraini vid naidavnishikh chasiv do pochatku XXI st.*, t. 1, *Lvovska oblast*, vip. 1, *Khorodotskii raion*, upor. B. Smereka, Lviv 2014.
- Rusin B., *Lewis Namier a kwestia „linii Curzona” i ksztattowania się polskiej granicy wschodniej po I wojnie światowej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 48, 2013.
- Slobodian V., *Tserkvi Ukraini. Peremuska eparkhia*, Lviv 1998.
- SSSR. *Administraciono-territorialnoie dieleniie Sojuznikh Respublik na 1 maia 1940 goda*, Moskva 1940.
- Stalinskie deportatsii 1928-1953*, sost. N.L. Pobol, P.M. Polian, Moskva 2005
- Stępień S., *Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996.
- Sziling J., *Kościoty chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, Toruń 1988.
- Szyszlak T., *Lwowskie sacrum, kijowskie profanum. Grekokatolicyzm w ukraińskiej przestrzeni publicznej od pieriestrojki do pomarańczowej rewolucji*, Warszawa 2012.
- Tebinka J., *Proponowana zmiana polskiej granicy wschodniej w 1952 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 3.
- The ‘Lviv Sobor’ of 1946 and Its Aftermath. Towards Truth and Reconciliation*, edited by A. DeVille, D. Galadza, Leiden–Boston 2023.
- Trophimovich V.V., *Etnodemograficheskie izmeneniia v Vostochnoi Galitsii i Volini (1939-1941)*, [w:] *Zapadnaia Belorussia i Zapadnaia Ukraina v 1939-1941 gg. Liudi, sobitia, dokumenti*, otv. Red. O.V.

Pietrowskaia, E.Ju. Borisionok, Sankt-Peterburg 2011.

Vishivanuk A.V., *K voprosu o roli ierarkhii i dukhovenstva Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v kampanii likvidatsii Ukrainskoi greko-katolicheskoi Tserkvi v 1945-1949 gg.*, "Vestnik PSTGU", II: Istoria, "Istoria Russkoi Tserkvi" 2012, vip. 3.

Vishivanuk A.V., *Osobennosti religioznoi polityki covetskikh vlastei v zapadnikh oblastiakh USRR v 1939-1941 gg.*, "Vestnik PSTGU", II: Istoria, "Istoria Russkoi Tserkvi" 2012, vip. 2.

Wawryniuk A., *Granica polsko-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą)*, Chełm 2015.

Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Lublin-Warszawa 2015.

